

ארמונו של קובלאי חאן

הארץ, 1.10.2001

בסתיו 1797 חלה משורר אנגלי צעיר בדיזנטריה. שמו היה סמיואל טיילור קולרידג', וזוהי העובדה המוצקה היחידה בהשתלשלות שתתואר להלן. כל השאר – הדיזנטריה, התרופה שנטל לשיכוך הכאב, ההתגלות שבה זכה, לטענתו, בהשפעת התרופה, ושאותה תיעד בשירו – הכל מוטל בספק. לפנינו שיר איננו יודעים איך נולד. וזהו השיר הנחקר ביותר בתולדות הספרות האנגלית, אם לא בתולדות ספרות-המערב כולה.

משום מה, פירסם קולרידג' את השיר רק ב-1816, בלויית הקדמה המספרת על נסיבות-כתיבתו – הקדמה אשר מאות החוקרים שדשו בה עד כה, לא הגיעו לכלל הסכמה באשר למהימנותה. יתכן כי קולרידג' שיטה בכולם; יתכן כי השיר נכתב ב-1816 ולא 19 שנה לפני כן; יתכן כי השיר לא היה "התגלות" אלא המצאה בראש קר. אך אם היתה זו רק מתיחה, הרי שמדובר במתיחה הספרותית המוצלחת ביותר מאז התנ"ך: מתיחה – אם אכן היתה זו מתיחה – שפיתתה גדודים של חוקרים ופרשנים לנבור בשירו של קולרידג' ביראת קודש ובנוקדנות אובססיונית שכמוה כנבירה היהודית ב"חזון מרכבה" (יחזקאל, פרק א'). עשרות ספרים נכתבו על השיר הזה – ספרים שלמים, עבים, על שיר אחד מוזר – ומאות מאמרים. זהו טירוף; היפנוזה המונית של פרשני שירה; עד שאגמור לכתוב את השורות האלו, יתפרסם אי-שם, בכתב-עת אקאדמי, מאמר נוסף על השיר "קובלאי חאן".

על פי גירסתו, פרש קולרידג', כשחלה בדיזנטריה בגיל 25, לבקתת-כפר מבודדת, כדי לפוש בה ולהחלים, כשבאמתחתו מנת-אופיום להפגת יסוריו וספר ישן להתרגעות ולהסחת הדעת. הספר – "מסע-הצליינות של פרצ'ס", 1613 – הכיל 900 עמוד והיה גדול וכבד כדרך של אנציקלופדיה. כבר כאן מתעורר חשד קל באשר לעדותו של קולרידג' אודות הקורות אותו באותו היום; האמנם יסחוב אדם מוכה דיזנטריה, מעונה מעיים, משקולת שכזו בתרמילו, בדשדשו אל הבקתה המרוחקת שבה ביקש הקלה מכאביו? אך הבה נשעה את חשדנותנו ונשמע את המשך עדותו. בהיכנסו לבקתה – כך סיפר לימים – בלע את האופיום, צנח לכורסא וקרא בספרו של פרצ'ס. עיניו התערפלו מהשפעתו המרדימה של האופיום. השורות האחרונות שהספיק לקרוא לפני שנטרקו עפעפיו, היו:

"בזאמדו הקים קובלאי חאן ארמון שחומתו הקיפה 16 מייל רבועים של כרים פוריים, מעיינות נאים, נחלים משובבי-נפש, שלל חיות יאות-לצייד, ובמרכז - בית-תענוגות מפואר הניתן להזזה ממקום למקום".

קולרידג' נרדם לשלוש שעות, שבמהלכן הפציע במוחו שיר בן 200 עד 300 שורות, שכולו מראות חיים ומפורטים מאין כמותם; הוא "ראה" ו"שמע" את השיר כהתגלות שלא ניזומה מצדו. כשהתעורר, זכר עדיין את המראות שהופיעו בשנתו, התנפל על דף-נייר וכתב בקדחתנות את מה שהצליח להציל מן החלום. בעודו כותב, נשמעה דפיקה בדלת. הוא קם לפתוח וקיבל את פניו של מכר שסר לבקתה כדי לדון איתו באיזה עניין עסקי. כשנפטר מן המכר והתיישב לחדש את הכתיבה, היה זה מאוחר מדי. זכר-החלום נגוז. נותר רק מה שנכתב עד בוא האורח: 54 שורות ותו לא – חמישית או שישית מן השיר ה"שלם" שנגלה לו, לטענתו.

בְּזַנְדוֹ הַחֵן הוֹרָה
היכל של עונג להקים
מעל האֶלֶף - נהר נורא
אשר חותר בַּמַּחְשָׁפִים
ממערה למערה
בחללים הענקים
עד הַשִּׁפְכוֹ מִן הַנְּקָרָה
אל ים אֶפְל־מעמקים.
קרקע נִרְחַבֶּת ופורה
הוקפה חומות, צריחים כותרה,
כל עץ בְּגֵן נַתַּן רִיחוֹ
ונחל התפתל נחפז
עם אור השמש בתוכו
ביערות העתיקים
כמו ההרים הירוקים
המנומרים כתמים של פז.
אך שָׁסַע בְּגַבְעָה תְלוּלָה
ירד ובין הארזים נבלע:
מקום פראי, אפוף קדושה,
כאילו שם עמדה אשה
מוכת-כישוף שִׁילָלָה
אל האהוב-השד שלה
באור-ירח שִׁנְקָלָשׁ.
ומן השסע המפולש
פרץ סילון בְּרִתִּיחָה,
האדמה נשפה, גנחה,
ואז לחצה אל-על זרנוק.

בגלל הפרץ השנוק
זועזעו גושי-סלעים :
כמו שנרתע ברד מוצלף
או כמעופו של מוץ-זרעים
הם הורקדו, ונהר-האֶלֶף
גאה לפתע ועלה,
פילס דרכו הנפתלה,
חצה בקעות, חורשות צלח,
במערות העצומות
קדח דרכו עד שהושלך
לים המת בהמולה.
ואז, מתוך ההמולה,
את אבותיו שמע קובלא :
והם ניבאו לו מלחמות.
על הגלים נפרש צלה
של הכיפה. כמקהלה
המו המים מקירות
הנקיפים, המערות.
היה זה פלא ; תחבולה :
למטה קרח, ומעל
זרחה השמש בהיכל.

ראיתי פעם חיזיון :
עלמה אשר נגנה ושרה.
מאתיופיה היא היתה,
על מין נבל היא פרטה
וזמרה על-אודות הר אַבֹּרָה.
אילו יכולתי להחיות בקרבי
את מה שהיא שרה, את מה שנגנה,
זה היה מענג עמוקות את לבי
והייתי נושא את קולי בַּרְנָה,
מְזַמֵּר זאת בקול רב-עוצמה ומתמיד,
והייתי או-אז באוויר מעמיד
את כיפת-ההיכל שקרניה אורות
על הקרח שבו מערות פעורות !
וכל השומע יראה בעליל

את מה שהקמתי בְּזִמְר שלי,
וכולם יצעקו: "השמרו מפניו!
שערו צף-גולש! בערה בעיניו!
הקיפוהו שלוש פעמים בסגידה,
באימה הקיפוהו, כְּחֵיל ורעדה,
ועצמו עיניכם, אל תביטו עליו.
הוא אכל טל של דבש. טל של דבש הוא רדה.
מגן-עדן שתה הוא חלב.

כשהשיר פורסם, המבקרים הגיבו בביטול. הוא היה, בעיניהם, תאונת-עבודה: טקסט לא-גמור (או כן גמור, אבל פשוט גרוע), קילוח-מראות כאוטי שאינו מתגבש לשום-דבר משמעותי. יתכן כי קולרידג' עצמו חשב כמותם: מתחת לכותרת-השיר הוסיף את כותרת-המשנה "חיזיון בחלום, פראגמנט" (כאילו התנצל: זה רק חלום, זה רק קטע, לא יותר מזה), וכשנשאל לימים על השיר, פטר אותו כ"קוריוז פסיכולוגי". בני-דורו, והוא עצמו, לא שיערו שהבאים אחריהם, למן המחצית השנייה של המאה ה-19 ועד הלום, יתייחסו אל השיר הזה כאל מסתורין שאין גבוה ועמוק ממנו, ויקדישו מאמצים כבירים לפיצוחו. הם לא שיערו כי השם "זאנאדו" יהפוך למטבע-לשון עולמי ויופיע כשם של בשמים, מותגים, פזמונים ומה לא. אבל ככה עלה בגורל "זאנאדו", בדומה לגורל השם "רוזבאד", שסביבו רקם אורסון וולס את סרטו "האזרח קיין". שימו לב, אגב, לשמו של הארמון בסרט.

מהי "זאנאדו"? מהו "נהר-האלף" התת-קרקעי, הזורם במערות-הקרח? מיהי האשה המייללת אל האובה הדמוני? ומיהי העלמה האתיופית? האם יש קשר בין כל אלה – או שמטופש לחפש קישורים בשיר-אופיום? פרשנים הנוטים לרכילות, חיפשו את התשובות בביוגרפיה של קולרידג' (נישואיו הכושלים, תשוקתו אל אחותה של אשתו, מערות-הנטיפים שבהן ביקר בקיץ '97, וכו'); פרשנים הדוגלים בפסיכואנאליזה, העמיסו על השיר פירושים מיניים לתיאבון (הם הסכימו ביניהם כי השיר בנוי כמשגל מתנשף הגואה אל שיאו בסילון רותח מתוך – או לתוך – האדמה הפעורה, אך התווכחו, וחלקם עדיין מתווכחים, אם "כיפת היכל העונג" פירושה שד, פטמה של שד, או שמא עטרה של פין זקור); פרשנים הלהוטים אחר ההקשר הפוליטי, גרסו כי השיר מבטא חרדה מעליית כוחו של נאפוליון: הגאון הבודד הממליך את עצמו לקיסר-העולם. בהן צדק: היו שאמרו גם את זה על השיר.

אך כל הפרשנים שקראתי, מתעלמים מן האפשרות שקולרידג' אכן ראה בהזיית האופיום את ארמונו של קובלאי חאן. מאחר שהמופלא הוא אויבם הטבעי של אנשי-אקדמיה, הזדרזו החוקרים והפרשנים "להוכיח" כי שירו של קולרידג' לא נולד מהתגלות נארקוטית, אלא מהספרים שהוא קרא. מלבד ספר מסעותיו של פרצ'ס (שעליו, כמקור-השראה, העיד קולרידג' עצמו), קבע חוקר א' כי שורה זו וזו בשיר שאובה מ"הסופה" של שיקספיר, וחוקר ב' טען כנגדו שהשיר מושפע – אם כבר שיקספיר – דווקא מ"מאקבת"; חוקר ג' גרס כי שורות אלו ואלו שאובות מ"גן-העדן האבוד" של מילטון, וחוקר ד' פסק כי גן-העדן המקראי (עם הנחש המתפתל בו, כמו הנהר המתפתל בגן של קובלא חאן), הוא מקור-היניקה של קולרידג'. חוקר נמרץ אחר מנסה כבר שנים לעשות נפשות לטענתו כי עמוד מסוים ברומאן

"טום ג'ונס" של פילדינג (ספר 1, פרק 4), הוא המפתח הסודי של השיר; וחוקרים כמוהו יש בשפע. הם חנקו את השיר בהשערותיהם הטרחניות על מקורותיו הספרותיים, במקום לכבד, או לפחות לקחת בחשבון, את האפשרות כי קולרידג' חווה את מה שהוא חווה על פי טענתו: התגלות חזיונית שלא ניזומה מצדו; התגלות שהוא עצמו אינו מבין אותה; התגלות שהבזיקה בו כשהוסט, כשהוטס, אל מצב-תודעה אופיומאלי.

"המשורר" – כתב אפלטון בדיאלוג "איאון" – "אין בכוחו לומר דברי שירה עד שתבוא עליו השראה אלוהית ועד שתעזבנו הבינה ולא תהיה עוד דעתו בו". כשם ש"בנות-לווייתו של דיוניסוס שואבות מתוך הנהרות דבש וחלב כשהאל כופה אותן, אך לא בהיותן שפויות בדעתן – כך פועלת גם נשמת המשוררים". המשוררים, אומר אפלטון, "מלקטים את הנעימות ממעיינות זבי דבש, מגני המוזות וחורשותיהן, ומביאים לנו אותן כמו דבורים, שכן כדבורים מתעופפים גם המה". הרוצה לעופף, יסניף חומר טוב.

ב-1854, 20 שנה אחרי מותו של קולרידג', תורגם לאנגלית ספר-היסטוריה פרסי מימי-הביניים, אשר אי-שם בין דפיו נחבאה הערה אגבית אודות ארמונו של קובלאי חאן. לדברי ההיסטוריון הפרסי, חלם קובלאי חאן, לילה אחד, על ארמון מיוחד במינו; כשהתעורר זכר היטב את פרטי החלום, כינס את אומני החצר, תיאר באוזניהם את הארמון, והם הקימוהו על סמך תיאור זה.

כמאה שנה אחרי שספר פרסי נידח זה תורגם לאנגלית, פירסם חורחה לואיס בורחס מאמר שהוקדש להקבלה עוכרת-השלווה בין שני החלומות. קובלאי חאן חלם על ארמון, והקים אותו; קולרידג' חלם שיר על אותו ארמון עצמו, וכתב אותו. בורחס טען כי לא יתכן שקולרידג' ידע על חלומו של קובלאי חאן. אינני בטוח שהצדק איתו. באחד ממכתביו של קולרידג' נתקלתי במשפט הנוגע ל"ארמון-החלום שהקים קובלאי חאן", והביטוי התמוה הזה – "ארמון-החלום" – עשוי להעיד כי קולרידג' ידע על חלומו של קובלאי חאן, גם אם אין כל דרך לברר או לשער כיצד לעזאזל ידע זאת, אם מקור-המידע היחיד אודות חלומו של קובלאי חאן הוא ספר פרסי שתורגם לאנגלית רק 20 שנה אחרי מותו.

עלינו לבחור בין שתי אפשרויות בלתי מתקבלות על הדעת. אם לא ידע קולרידג' על חלומו של קובלאי חאן, הרי שהארמון שהופיע בחלומו של קולרידג' לא היה סתם "קוריוז פסיכולוגי" אלא מאורע פארא-פסיכולוגי; אותו חיזיון, אותו ארמון, שהופיע בחלומו של הקיסר המונגולי, הופיע מקץ 500 שנה בחלומו של המשורר האנגלי – ומי יודע: יתכן כי 500 שנה לפני קובלאי חאן הופיע אותו חיזיון בחלומו של מישהו אחר, שחזר וחלם את מה שעלה בחלומו של מאן-דהוא 500 שנה לפניו, וכה הלאה לאחור, אל עומק העבר, עד מצריים הפרעונית, או אטלאנטיס, או אדם וחווה. זוהי האפשרות שעליה הימר בורחס. אך האפשרות הנגדית – שלפיה ידע קולרידג', כפי שעולה אולי מן המכתב שהזכרתי, כי ארמונו של קובלאי חאן נבנה על-פי חלום – אינה סבירה יותר.

קובלאי חאן היה האיש החזק בעולם במחצית השנייה של המאה ה-13. בשונה מסבו השטני, ג'ינגיס חאן (או צ'ינגיז, כפי שיש לבטא את השם), אשר הכיר רק את כוח הזרוע ואשר התיז יותר ראשים מכל אדם אחר לפניו או אחריו, שלט קובלאי חאן באימפריה האסיאתית לא רק על ידי הטלת אימה, אלא גם על ידי משהו המזכיר תבונה פוליטית. במקום להחריב את סין לאחר כיבושה בידי צבא-המונגולים, הפך אותה קובילאי (אשר כך, למען האמת, יש לבטא את שמו) למרכז-האימפריה, ואת עצמו – למלך

סין. בהשוואה לסבו, הוא היה דיפלומט, איש-תרבות, לא לגמרי מפלצת; כמעט בן-אדם. והיה לו אפילו חבר. איטלקי בן 20, שסיפר לימים, כשחזר לוונציה, על הארמון הנהדר אשר בו התארח.

“בעיר שאנגטו הקים החאן ארמון עצום משיש ומאבנים טובות”, כתב מארקו פולו בספר מסעותיו. “חומה פנימית לחומת העיר סוגרת על 16 פרסאות של גן ובו מידשאות ופלגים. בגן הזה – אשר אליו אפשר להיכנס רק דרך הארמון - מחזיק החאן חיות-צייד מכל הסוגים (איילים וכו’), המספקים מזון למאות הבזים המוחזקים במקום-מסתור. פעם בשבוע ניגש החאן בעצמו למחבוא הבזים, כדי לראות מה שלומם. לעתים קרובות הוא נכנס לגן רכוב על סוסו, עם נמר על עכוזו הסוס; בראותו אייל, הוא משסה בו את הנמר, ובגופת האייל הוא מאכיל את הבזים. זהו תחביבו.

“באמצע הגן הסגור הזה, בלב חורשה יפהפיה, הקים החאן ארמון גדול נוסף, הבנוי כולו מקני במבוק. מבפנים, הוא מצופה זהב ומעוטר חיות וציפורים. הוא נישא על עמודים מוזהבים, בוהקים, אשר על כל אחד מהם רובץ דרקון הלופת את העמוד בזנבו והתומך את הגג בגפיו המתוחים. הגג עשוי אף הוא מקני במבוק, העמידים למים הודות ללכה שבה הם משוחים. קני במבוק אלה, שמהם עשוי הארמון כולו, היקפם יותר משלוש כפות-ידיים, ואורכם בין עשרה לחמישה-עשר צעדים. החאן תיכנן את שיטת החיבור בין הקנים כך שהארמון ניתן להזזה ממקומו. כל עוד ניצב הארמון על עומדו, הוא מרותק למקומו על ידי מאתיים מיתרים של משי. החאן שוהה בשאנגטו שלושה חודשים בשנה – יוני, יולי, אוגוסט – כדי לחמוק מן החום וכדי ליהנות מן התענוגות שמספק המקום. במשך שלושה חודשים אלה, מתנשא הארמון בזקיפות; במשך שאר השנה, הוא מפורק. וכך, שנה בשנה, מקים אותו החאן ומפרקו חליפות, להנאתו.”

“החאן עוזב את הארמון ואת העיר ב-28 באוגוסט כל שנה”, ציין מארקו פולו, והסביר מדוע מקפיד החאן על תאריך זה. “החאן מחזיק עדר של סוסי-הרבעה צחים כשלג וסוסות צחות כמותם, שאין אף כתם על גופן. מספר הנקבות לבדן – למעלה מעשרת-אלפים. זהו עדר קדוש; רק לחאן ולבניו מותר לשנות את חלב הסוסות. האסטרוולוגים היהודים שלעצתם שועה החאן, אמרו לו כי מדי שנה, ב-28 באוגוסט, עליו להתזו אל האוויר ואל האדמה מחלב הסוסות, כדי שהרוחות ישתוהו. אם ישתו הרוחות מן החלב ביום זה, הן יגמלו לחאן בהגנה עליו, על נשותיו וילדיו, על עבדיו, חיותיו, ציפוריו, יכולי שדותיו וכל שאר נכסיו.”

כדי להבהיר לקוראיו שלא כדאי לזלזל באסטרוולוגים היהודים, וכי החאן עשה בשכל כשציית לעצתם, העיר מארקו פולו, כבדרך אגב, כי בחודשי שהייתו של החאן בארמון-הקיקן, “פיזרו האסטרוולוגים-הקוסמים הללו את העננים מעל לארמון כל אימת שמזג-האוויר התקדר. וכך, בשעה שסביב הארמון שרר סגריר עגום, שרר מעל לארמון מזג-אוויר בהיר ונאה להפליא. אסטרוולוגים אלה – קאשמירים, טיבטים – פועלים בשירות השטן, אך משלים את כולם כי הם עובדים את אלוהים. הם מתהלכים מוזהמים, מוזנחים, לא אכפת להם כלל איך הם נראים ומה חושבים עליהם אחרים. לעולם אינם מתרחצים או מסתלקים. כשיושב החאן באולם-הארמון אל שולחנו הגבוה, ובמרחק עשר פסיעות ממנו, על הרצפה, עומדות כוסות של יין וחלב, גורמים להן הקוסמים להתרומם מעצמן, לרחף ולנחות על השולחן. קסם זה בוצע שוב ושוב בנוכחות אלפי עדים. כשמתרוקנות הכוסות, גורמים הקוסמים לכדי היין והחלב שבפינות-האולם לנסוע מעצמם אל הכוסות, למלאן ולחזור למקומם.”

אני מצטט את כל זה מספר מסעותיו של מארקו פולו, משום שבניגוד לבני-דורו האיטלקים, שראו בו בדאי ונוכל ושלא האמינו למלה מתיאוריו – אני נוטה להאמין לו. אני מאמין לו, ראשית, משום שה"שקרים" שבגינם הוא הושלך לכלא כששב לונציה ממסעותיו, הוכחו ברבות השנים כתיאורים מהימנים של פלאי הטבע ופלאי התרבות הגודשים את המרחב האסיאתי (ומאחר שתיאוריו של מארקו פולו את פלאי פרס, פלאי אפגאניסטאן ופלאי הודו התבררו כנכונים, איני רואה מדוע לפקפק בתיאור שהוא מוסר לנו מארמון-הקקיץ של קובלאי חאן); אני מאמין לו, שנית, משום שמארקו פולו לא יכול היה לשאוב את תיאורו מן השיר של קולרידג', שנכתב 500 שנה אחרי מותו; ואני מאמין לו, שלישית, משום שלאחרונה התגלגל לידי ספר-מחקר ששמו "אופיום: דיוקנו של השד השמימי". בעמוד 26 של ספר זה – אשר ממנו למדתי כי צריכת האופיום באירופה במאה ה-19 היתה שגרתית כצריכת האקמול בימינו (האופיום שימש אז אפילו להרגעת תינוקות, וחלק מהתינוקות שהושקו בו, נרגעו לתמיד) - גיליתי פרט שכדי לחלוק אותו אתכם אבקשכם לשבת.

אופיום מעובד (שהוכשר לעישון, בניגוד לאופיום גולמי), נקרא בסינית "צ'אנדו". כך כתוב שם, בעמוד 26 - ואם קראתם קודם בריכוז את תיאורו של מארקו פולו, הרי שזכור לכם שמה של העיר אשר בה, לדבריו, הקים קובלאי חאן את ארמון-הקקיץ הפלאי שלו.

צ'אנדו (בשפת סחר האופיום), שאנגטו (אצל פולו), זאמדו (אצל פרצ'ס), זאנאדו (אצל קולרידג'): האם אלו ארבע מלים – או ארבע גירסאות של אותה המלה? זאנאדו (או צ'אנדו, או שאנגטו, או זאמדו) היא מקום, היא ארמון, היא חלום והיא אופיום. אין דרך אחת, "נכונה", לבטאה, כשם שאין דרך אחת, "נכונה", לממש את ארמון-החלום; מה שמימש קובלאי חאן בקני-במבוק, מימש קולרידג' בשורות-שיר (ובורחס, בספקולאציה פילוסופית). יתכן שישנן עוד דרכים.